

TÜRK DİLİ I

V. HAFTA:

TÜRKÇEDE SESLER VE TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

TÜRKÇEDE SESLER VE TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

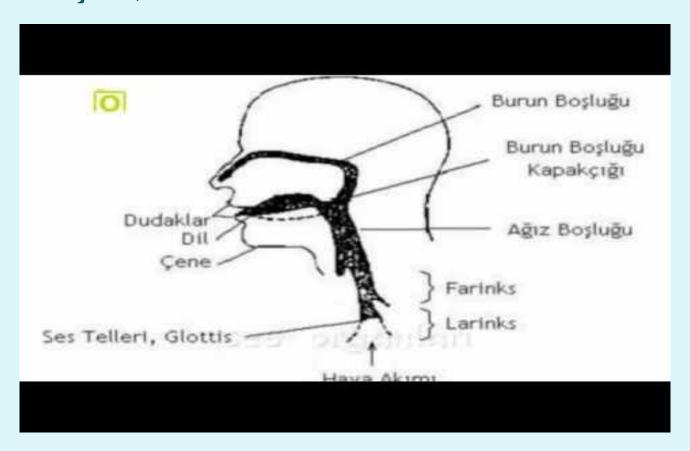
I. TÜRKÇEDE SESLER

Ses, akciğerlerden gelen havanın ses yolunda oluşturduğu ve kulağın algılayabildiği titreşimlere verilen addır.

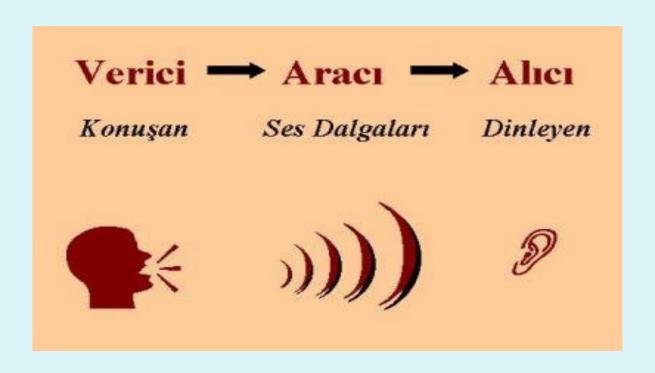
Seslerin yazıdaki karşılığı ise harflerdir. Harfler belirli bir sırayla bir araya gelerek alfabeyi oluştururlar.

Ses Aygıtı ve Sesin Oluşumu

Akciğerlerden gelen hava, ses tellerine çarparak ağız, dişler, dil ve dudaklar vasıtasıyla boğumlanır (artikülasyon).

Akciğerlerden gelen havanın ses aygıtı yoluyla biçimlendirilmesi sonucu çıkarılan titreşimler, göndericiden alıcıya yönelir. Bu şekilde, sesler bir araya gelerek sözcükleri, sözcükler de dili oluştururlar. Bu yüzden dilin en temel birimi seslerdir.

SESLERİN SINIFLANDIRILMASI

Daha önce de belirtildiği gibi, dildeki seslerin yazılı olarak gösterilmesine yarayan işaretlere harf, bunların tümünün birleşerek oluşturduğu sisteme ise alfabe diyoruz.

1 Kasım 1928'de kabul edilen ve Türkçede bugün halen kullanılan Latin asıllı Türk alfabesinde toplam 29 harf bulunur. Bu harflerin sekizi ünlüleri ve yirmi biri de ünsüzleri göstermek için kullanılır.

A. Ünlülerin Özellikleri

Ünlüler, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan çıkan seslerdir. Ünlülerde ses yolu açıktır. Bu nedenle ünlüler başka bir sese ihtiyaç duymadan telaffuz edilebilirler. Bunlar, ses yolunda söylenişlerine ve şekillenmelerine göre üç grupta incelenebilir:

1. Dilin Durumuna Göre Ünlüler

a.Kalın (dilin geride bulunduğu) Ünlüler: a, ı, o, u b.İnce (dilin ileride bulunduğu) Ünlüler: e, i, ö, ü

2. Dudakların durumuna göre ünlüler

- a. Düz Ünlüler: a, e, 1, i
- b. Yuvarlak Ünlüler: o, ö, u, ü

3. Alt Çenenin Durumuna Göre Ünlüler

a.Dar (alt çenenin kapalı bir durumda bulunduğu) Ünlüler: 1, i, u,ü

b.Geniş (alt çenenin açık bir durumda bulunduğu) Ünlüler: a, e, o, ö

TÜRKÇEDE ÜNLÜLERİN SINIFLANDIRILMASI

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniș	Dar
Kalın	Α	I	О	U
İnce	Е	İ	Ö	Ü

UYARI: Türkçe kelimelerde düzeltme işareti (^) ancak şu durumlarda kullanılır:

*Yazılışları aynı, anlamları ve söylenişleri farklı olan kelimeleri ayırt etmek için okunuşları uzun olan ünlülerin üzerine konur:

Adem (yokluk) - âdem (insan), hala (babanın kız kardeşi) - hâlâ (henüz), adet (sayı) - âdet (gelenek)

*Arapça ve Farsçadan dilimize giren birtakım kelimelerle özel adlarda bulunan *g*, *k* ünsüzlerinden sonra gelen *a* ve *u* ünlüleri üzerine konur. *dergâh*, *gâvur*, *karargâh*, *dükkân*, *hikâye*, *kâfir*, *kâğıt*, *Hakkâri*, *Kâzım*, *Nigâr vb*.

*Kişi ve yer adlarında ince *l* ünsüzünden önce veya sonra gelen *a* ve *u* ünlüleri de düzeltme işareti ile yazılır.

Halûk, Lâle, Nalân, Elâzığ, Selânik vb.

*Nispet ekinin (î) belirtme durumu ve iyelik ekiyle karışmasını önlemek için kullanılır.

(Türk) askeri ve askerî (okul), (İslam) dini ve dinî (bilgiler), Atatürk'ün resmi ve resmî (kuruluşlar) vb.

TÜRKÇEDE ÜNLÜ UYUMLARI

1.Büyük Ünlü Uyumu (Damak Uyumu)

İncelik-kalınlık uyumudur. Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü (a,ı,o,u) bulunuyorsa diğer hecelerdeki ünlüler de kalın, ince bir ünlü bulunuyorsa (e,i,ö,ü) diğer hecelerindeki ünlüler de ince olur.

**Büyük ünlü uyumuna aykırı olan Türkçe kelimeler de vardır. Bazı sözcükler Türkçe olmalarına rağmen zamanla ses değişimi vb. nedenlerle büyük ünlü uyumunun dışında kalmışlardır.

Örnek: Anne (ana), dahi (dakı), elma (alma), hangi (kangı), hani (kanı), inanmak (ınanmak), kardeş (karındaş > kardaş), şişman (-man ekinin özelliği ile) vb.

**Alıntı kelimelerde büyük ünlü uyumu aranmaz.

Örnek: ahenk, dükkân, gazete, limon, model, otomatik, selam, tiyatro, ziyaret vb.

2.Küçük Ünlü Uyumu (Dudak Uyumu)

Düzlük-yuvarlaklık uyumudur. Türkçe bir kelimede düz (a,e,ı,i) ünlülerden sonra düz ünlüler; yuvarlak (o,ö,u,ü) ünlülerden sonra ya dar-yuvarlak (u,ü) ya da düz-geniş (a,e) ünlüler gelir.

Bu durum Türkçenin her devrinde kelime bünyesine hâkim değildir. Ancak bugünkü Türkiye Türkçesinde kuvvetli bir şekilde görülmektedir.

Küçük ünlü uyumuna uymayan kelimeleri kolay tespit edebilmek için gerekli kuralları şu şekilde sıralayabiliriz:

>İlk hecesinden sonra «o, ö» bulunan kelimeler küçük ünlü uyumuna uymaz.

Örnek: televizyon, radyo, futbol, doktor, kompozisyon, komodin, horoz vb.

>Düz ünlülerden sonra yuvarlak ünlünün geldiği kelimeler küçük ünlü uyumuna uymaz.

Örnek: tavuk, çamur, bengü, daktilo, kamyon vb.

>Yuvarlak ünlülerden sonra dar-düz ünlü (ı, i) bulunduran kelimeler küçük ünlü uyumuna uymaz.

Örnek: ümit, mühim, müzik, Türkiye vb.

>Bazı yabancı kelimeler dilimize girerken bunların küçük ünlü uyumuna uyumlu hale geldiği görülür.

Örnek: zeytun-zeytin, müdir-müdür, heman-hemen vb.

istisna: kavun, karpuz, çamur, avuç, kabuk, kavurmak, avutmak, savurmak, yağmur.

B. Ünsüzlerin Özellikleri

Ses yolunda bir engele çarparak çıkan seslere ünsüz denir. Ünsüzler, ünlü yardımı olmadan söylenemezler. Ünsüzler önüne ya da sonuna bir ünlü getirilerek telaffuz edilebilir. Ünsüzler ses tellerinin titreşime uğrayıp uğramamasına göre iki gruba ayrılır:

1.Ses tellerinin titreşmesiyle oluşan ünsüzlere yumuşak (ötümlü, tonlu) ünsüzler adı verilir:

b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z

2.Ses telleri titreşmeden oluşan ünsüzlere sert (ötümsüz, tonsuz) ünsüzler adı verilir.

ç, f, h, k, p, s, ş, t

Teşekkül Noktalarına Göre Ünsüzler Şu Şekilde İncelenebilir:

- ►Çift dudak ünsüzleri: b, m, p
- ➤Diş dudak ünsüzleri: v, f
- ➤Diş ünsüzleri: d, t, n, s, z
- ≻Ön damak-diş ünsüzleri: c, ç, j, ş
- ≻Ön damak ünsüzleri: g, k, l, r, y
- ►Arka damak ünsüzleri: ğ, ķ
- ➤Gırtlak ünsüzleri: h

II. TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Türkçenin kendine özgü bir ses düzeni vardır. Türkçe, kendi ses düzenine diğer dillerden alınan yabancı asıllı sözcükleri de uydurmaktadır.

Ses düzeni bakımından Türkçe sözcüklerde görülen başlıca özellikler şunlardır:

- 1. Türkçe sözcüklerde uzun ünlü bulunmaz.
- Örnek: hâkim, kâtip, fünûn, bâki, mânâ, tabii, nâmus, vb.
- 2.Türkçe sözcüklerde yansıma sözcükler dışında "j" sesi yoktur.
- Örnek: jandarma, jilet, jokey, staj, baraj, kolej, jambon vb.

3. Türkçede f ve h sesleri yalnızca ünlemlerde ve ses taklidine dayanan sözcüklerde görülür.

Örnek: fikirdamak, fisilti, fisir fisir, fokurdamak vb.

4. Türkçe sözcüklerin başında c, ğ, l, m, n, r, v, z sesleri bulunmaz. Yansıma sözcükler ve ünlemler istisnadır.

Örnek: cahil, can, cebir, lamba, lazım, leğen, mavi, nane, rapor, renk, rezil vb.

5. Türkçede sözcük sonunda "b,c,d,g" yumuşak ünsüzleri bulunmaz. Anlam karışıklığını önlemek için sac, ad gibi az sayıda Türkçe sözcüğün sonunda bu yumuşak ünsüzler kullanılır. Başka dillerden alınıp sonunda b,c,d,g ünsüzleri bulunan sözcüklerde de sözcük sonundaki bu yumuşak ünsüzler "p,ç,t,k" sert ünsüzlerine dönüşür.

6. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmez.

Örnek: şair, aile, şuur, arkeolog, fuar, kaos, kuaför, matbaa, realizm, saat, ziraat vb.

7. Türkçe sözcüklerde hece başında birden fazla ünsüz bulunmaz.

Örnek: Fransa, kral, kraliçe, telgraf, kravat, gram, granit vb.

8. Türkçe sözcük köklerinde çift ünsüz (koşa ses) bulunmaz.

Örnek: tüccar,bakkal, madde, hakkı, hisse, kıssa, seyyah vb.

*İstisna olan sözcükler de sonradan ses değişimine uğramış sözcüklerdir.

Örnek: ana→anne, eliğ→elli vb.

9. Türkçe sözcüklerde hece sonunda üç ünsüz yan yana bulunmaz.

Örnek: Sfenks, kontrbas, kontrplak

III. TÜRKÇEDE SES OLAYLARI

1.Ses Türemesi

a. Yardımcı Ses

Ünlü ile biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde araya ünsüz (n,y) bir yardımcı ses; ünsüzle biten bir sözcüğe ünsüzle başlayan bir ek getirildiğinde araya ünlü (1,i,u,ü) bir yardımcı ses gelir.

Örnek: Bu-(n)-a akıl erdiremedim. Ahmet'in ev-i-(n)-i arıyorum. Çarşı-(y)-a gidiyorum.

b.Ünlü Türemesi

Pekiştirme yapılırken bazı kelimelerde pekiştirme eki ile asıl sözcük arasında bir ünlü türer.

Örnek: çep-e-çevre güp-e-gündüz gep-e-genç sır-ıl-sıklam yap-a-yalnız sap-a-sağlam vb.

c. Ünsüz Türemesi

Arapça asılları çift ünsüz barındıran bazı fiillerdeki ünsüzlerden biri dilimize geçerken düşer. Bu sözcüklere ünlüyle başlayan bir ek ya da yardımcı fiil getirildiğinde ise asıllarındaki ikinci ünsüz ortaya çıkar.

Örnek: his(s)etmek zan(n)etmek red(d)etmek af(f)etmek vb.

Türkçeye yabancı dillerden alınmış ve asıl şekliyle "Türkçede iki ünlü yan yana bulunmaz" kuralına uymayan bazı kelimeler Türkçeye geçerken ünsüz türemesi görülür.

Örnek: Fiat- fi(y)at Zaif- za(y)ıf Repertuar- repertu(v)ar

2.Ses Düşmesia.Ünlü Düşmesi

•İlk hecesinde geniş (a,e,o,ö) ikinci hecesinde dar ünlü (1,i,u,ü) bulunan bazı Türkçe ve yabancı kökenli sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde vurgusuz hale gelen ikinci hecedeki dar ünlü düşer.

Örnek: ağız- ağzı akıl-aklı alın-alnı şehir-şehre burun-burnu gönül-gönlü vb.

Bazı sözcükler ek aldıklarında son hecelerindeki ünlü düşer.

Örnek: ayır-ıntı \rightarrow ayrıntı devir-il \rightarrow devril ileri-lemek \rightarrow ilerlemek yanıl-ış \rightarrow yanlış kıvır-ıl \rightarrow kıvrıl çevir-il \rightarrow çevril vb.

•Arapça ya da Farsça kökenli bazı sözcüklere yardımcı fiil eklendiğinde ünlü düşmesi görülür.

Örnek: kayıp→kaybolmak sabır→sabretmek keşif→keşfetmek emir→emretmek vb.

Bazı halk şiiri örneklerinde dizelerin hece sayılarını birbirine uydurabilmek için ünlü düşmesinin uygulandığı görülür.

Örnek: Güzelliğin on **par'etmez**

Bendeki bu aşk olmasa (Aşık Veysel)

Ala gözlü nazlı dilber

Sen **d'olasın** benim gibi (Kacaoğlan)

b.Ünsüz Düşmesi

"k" ünsüzü ile biten sözcüklere "+cık/+cik" küçültme eki getirildiğinde sözcük sonundaki "k" ünsüzü düşer.

Örnek: küçük→küçücük alçak→alçacık büyük→büyücek ufak→ufacık vb.

UYARI: Bu ekin somut isim ve terim türettiği durumlarda sözcük sonundaki "k" ünsüzü düşmez.

Örnek: kulakçık, kapakçık vb.

Türkçede sözcük kökünde ikiz ünsüz bulunmaz." kuralını hatırlayalım. Arapçadan dilimize geçmiş ve sonunda ikiz ünsüz bulunan kelimeler yalın halde kullanıldıklarında sonlarındaki ünsüzlerden biri düşer.

Örnek: hakk \rightarrow hak afv \rightarrow af hiss \rightarrow his redd \rightarrow red şıkk \rightarrow şık zann \rightarrow zan vb.

"a" ünlüsüyle biten ve sonuna "hane" sözü eklenen birleşik kelimelerde "h" sesi düşer.

Örnek: pastane, postane, hastane, eczane vb.

3. Ünsüz Benzeşmesi (Sertleşmesi)

Sert ünsüzlerle (f, s, t, k, ç, ş, h, p) biten Türkçe sözcükler yumuşak ünsüzle (c,d,g) başlayan bir ek aldığında ekin yumuşak ünsüzü sözcüğün sonundaki sert ünsüzün etkisiyle sert ünsüze (ç,t,k) dönüşür.

Örnek: Sınıf-da→sınıfta Konuş-du→konuştu Heves-den→hevesten Seç-gin→seçkin Süt-cü→sütçü sabah-dan→sabahtan

4. Ünsüz Yumuşaması

"p, ç, t, k" sert ünsüzlerinden biriyle biten Türkçe veya yabancı sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldığında sözcük sonundaki sert ünsüzler yumuşar ve "b, c, d, g, ğ" ye dönüşür.

Örnek: kita**p**- kita**b**ı sene**t**-sene**d**i **dolap-dolab**ı armu**t**-armu**d**u

ağaç-ağacı ekmek-ekmeği borç-borcu sağlık-sağlığı

5.Ünlü Daralması

➤ "a,e" ünlüsü ile biten sözcüklere "-yor" şimdiki zaman eki geldiğinde "a, e" sesi daralarak "ı, u, i, ü" den birine dönüşür.

Örnek: başl**a**-yor→başl**ı**yor bekl**e**-yor→bekl**i**yor oyn**a**-yor→oyn**u**yor söyl**e**-yor→söyl**ü**yor

➤ "de-" ve "ye-" fiil köklerine gelecek zaman, istek kipi, sıfat fiil ve zarf fiil eki getirildiğinde veya başka bir ek getirilip de araya "y" kaynaştırma harfi geldiğinde bu sözcüklerin sonundaki "e" daralarak "i" olur.

Örnek: d**e**-yor→d**i**yor d**e**-e-lim→d**i**yelim y**e**-en→y**i**yen de-en→d**i**yen

6. Göçüşme

 Kelime içinde iki sesin yer değiştirmesine göçüşme denir. Eğer göçüşme birbirini izleyen iki ses arasında ise buna yakın göçüşme, diğer sesler arasında olmuşsa uzak göçüşme denir. Daha çok halk ağzında ve konuşma dilinde görülür.

Örnek: Kibrit > kirbit ekşi > eşki

Yanlış > yalnış yalnız > yanlız

Satranç > santraç Meryem > Meyrem

Çömlek > çölmek lanet > nalet

Köprü > körpü memleket > melmeket

7.Ulama

 Sözcüğün sonunda bulunan ünsüzün kendisinden sonra gelen sözcüğün başındaki ünlüye bağlanarak bitişikmiş gibi okunmasına denir. Sadece telaffuzda hissedilir.

Örnek: Babamda**n a**ldığı**m ö**ğütler beni hayata hazırlıyor.

8. Ünsüz Değişimleri

Türkçede ünsüz değişimlerine şu örnekler verilebilir:

n > m Değişmesi

Bir dudak ünsüzü olan "b" sesinin kendisinden önceki hecedeki "n" sesinin "m"ye dönüştürmesidir. Daha çok yabancı kelimelerde görülür.

Örnek: Saklanbaç > saklambaç sünbül > sümbül

ğ > v Değişmesi

Bazı kelimelerdeki "ğ" sesi, kelime içindeki yuvarlak ünlünün etkisiyle zaman içerisinde "v" ye dönüşmüştür.

Örnek: Döğmek > dövmek söğmek > sövmek

koğmak > kovmak Güğercin > güvercin

b > p Değişimi (Benzeşme)

Dilimize Arapçadan geçmiş bazı sözcüklerde "s" sesinden sonra gelen "b" sesi, "p" ye dönüşür.

Örnek: Nispet, ispat, müspet, tespit, tespih vb.

• "s" den sonra gelmeyen "b" sesi ise olduğu gibi kalır. *Makbul, ikbal, tatbik, teşbih vb.*

c > ç Değişimi (Benzeşme)

c > ç değişimi görülen bazı Arapça kelimeler: *meçhul, içtihat, içtimaî vb.*

c > ç değişimi görülmeyen bazı Arapça kelimeler: *mescit, tescil vb*.

d > t Değişimi (Benzeşme)

Farsça "-dar" ekini alan bazı sözcüklerde "d" sesi, "t" ye dönüşür.

Örnek: Emektar, minnettar, silahtar, taraftar vb.

• Yabancı dillerden dilimize geçen bazı sözcüklerin de Türkçe kullanılışında "d" sesi "t" ye dönüşür: *Miktar, methiye, tetkik vb.*

KAYNAKLAR

- A'dan Z'ye Türkçe (KPSS Konu ve Soru Serisi), Ankara: Data Yay., 2012.
- AKSAN, Doğan (2009). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2010). "Türkçede Seslerin Sınıflandırılması", Türk Dili ve Kompozisyon, Ekin Yay. Bursa.
- ERGİN, Muharrem (1997). Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (2000). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.
- GÖKER, Osman (1998). Üniversite Öğrencileri İçin Türkçe, Doğuş Matbaacılık, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2010). Türkçe El Kitabı (6. Baskı), Akçağ Yay. Ankara.
- HATİBOĞLU, A. Necip (2003). Üniversitede Türk Dili, Barış Yayınevi, Ankara.
- KOLCU, Hasan (2012). (Başkanlığında). Türk Dili, Umuttepe Yay. Kocaeli.
- KORKMAZ, Zeynep v.d. (1997). Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, YÖK Yay. Ankara.
- ÖZKAN, Fahri (2009). Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara: Murathan Yayınevi.
- ÖZKIRIMLI, Atilla (2007). Türk Dili-Dil ve Anlatım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul.
- SARI, Mehmet (2011). Fakülte ve Yüksekokullar için Türk Dili Ders Kitabı, Okutman Yay. Ankara.
- TEKİN, Talat (2000). "Türkçede Kaynaştırma Sesleri" XIII. Dilbilim Kurultayı 13-15 Mayıs 1999, Bildiriler (Yayına Hazırlayanlar: A. Sumru Özsoy, Eser E. Taylan), İstanbul: 109-112. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Yazım Kılavuzu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay, 2012.